יגאל טפר ויותם טפר

"סולם הצוריים" – דרך עולי רגל בימי הבית השני אל ירושלים לאורך החוף הפיניקי בואכה ארץ ישראל

מבוא

במחקר זה נבחן מחדש את המידע ההיסטורי בעניין מצוק שזוהה על ידי יוסף בן מתתיהו כ**סולם הצוריים**.[1] כן נבחן את משמעויותיהם של המונחים 'סולם צור' ו'ראש הנקרה' ונציע כי הם קשורים אסוציאטיבית אל הדרך הקדומה שנחצבה במקום. לפי הצעתנו, דרך זו עברה בתחומי המִנהל של העיר הנכרית צור אל עבר הגליל המערבי ומשם הובילה דרך ציפורי לכיוון ירושלים, לאורכה נחצבו מדרגות ברכס ראש הנקרה ובגליל המערבי. הדרך המדורגת הזו הייתה לדעתנו הדרך המערבית במערך הכללי של דרכי עולי הרגל המדורגות של היהודים בדרכם המסורתית אל ארץ ישראל בכלל ואל בית המקדש בירושלים בפרט.

במחקרנו הרחב על אודות דרכי עולי הרגל אל בית המקדש בירושלים,[2] ובמחקרנו הקודם בעניין הדרך המזרחית במערך הכללי של דרכי עולי הרגל שהובילו בימי הבית השני אל ירושלים,[3] תיארנו את המאפיינים הארכאולוגיים, הגאוגרפיים, הסביבתיים והכרונולוגיים של מערך דרכי עולי הרגל, והבהרנו שהתקנתו קדמה כמה עשרות שנים לסלילה האימפריילית הרומית בארץ ישראל. יתר על כן, במחקרים אלה טענו, כי סוללי הכבישים הרומיים האימפריילים לא חצבו בכל רחבי האימפריה הרומית, כולל בארץ ישראל, מדרגות, וכי הם סללו את הכבישים בסרפנטינות מתונות. העולה מכך, כפי שטענו במחקרים הקודמים של סוגיה זו, כי לדעתנו הקטעים המדורגים שנמצאו

* מחקר זה נערך מטעם הוועדה לחקר אבני המיל בארץ ישראל, החוג ללימודים קלסיים באוניברסיטת תל אביב, בראשות פרופ' ישראל רול ז"ל ופרופ' בנימין איזק. תודה לשותפינו למחקר, עדה כספי, אבי בלומנקרנץ ומיכאל שומרוני. תודה גם לנמרוד גצוב על הכנת המפה המצורפת והצילום של 'סולם צור'.

1. ראו: **מלחמת היהודים** ב', י, ב, מהד' שמחוני, ירושלים 1975, עמ' 145.
2. ראו: י' וי' טפר, **דרכים נושאות עם**, תל אביב תשע"ג.
3. ראו: י' וי' טפר, 'דרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני', בתוך: ש' וז' ספראי, **משנת ארץ ישראל, מסכתות עורלה, ביכורים**, ירושלים תשע"א, עמ' 273-292.

בארץ ישראל לאורך דרכים קדומות אינם שריד של סלילה רומית אימפריילית, ויש לראות בהם את שרידי המערך של דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני.

בהקשר הכללי האמור, נרחיב במחקר זה ונפרט יותר את הנתונים הארכאולוגיים, ההיסטוריים והגאוגרפיים של הדרך הקדומה והמסורתית שעברה לאורך החוף הפיניקי מצפון לכיוון דרום אל הגליל המערבי, טרם הסלילה הרומית האימפריילית שנעשתה בארץ ישראל.

סולם צור

רכס ההרים המכונה 'רכס סולם צור' נמשך מקו חוף הים במערב לכיוון מזרח, כחלק מרכסי ההרים התלולים בגליל העליון, בגבולה הצפוני של ארץ ישראל. הצד המערבי של רכס הררי זה גולש כמצוק תלול אל מפלס פני הים ללא רצועת חוף כלשהי שיכולה לשמש למעבר יבשתי מצפון לדרום ולהפך (ראו איור מספר 1). אל ראש המצוק הזה נקשרו הכינויים 'סולם צור' בעת העתיקה ו'ראש הנקרה' בעת החדשה.

'ראש הנקרה' הוא שמו של קיבוץ שעלה והתיישב על שלוחת ההר ועל פי המקובל כונה ראש הנקרה לפי מיקומו, סמוך לנקרות הים הטבעיות בבסיס המצוק.[4] אולם לפי

איור מספר 1: רכס סולם צור, מבט מדרום (צילום: נמרוד גצוב).

4. ראו: ז' וילנאי, ערך 'ראש־הנקרה', **אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ־ישראל** 8, תל אביב תשמ"א, טורים 7185-7186.

י' פרס, שמו בימיו הראשונים היה 'סולם צור'.[5] לכאורה, אכן נראה כי ניתן לקשור את השם 'ראש הנקרה', כמו גם את שמו של הכפר הערבי הסמוך והקדום יותר 'ראס א־נקורה', למיקומם סמוך לנקרות הים. אולם, לאור העובדה שהפועל 'נקר' בערבית ובעברית הוראתו לחצוב, לחפור, לנקב ובעיקר: לחצוב דרך, והיות שהכפר 'ראס א־נקורה' שוכן מצדו הצפוני של הגבול, במקום שממנו הנקרות החצובות בסלע אינן נראות ואינן מוכרות, סבירה בעיננו ההנחה שהעלה יצחקי, כי שם הכפר הלבנוני, שם המצוק ומאוחר יותר גם שם הקיבוץ קשורים לחציבת דרך ולדרך עתיקה.[6] בהקשר זה ציטט וילנאי את יאקוט (בן המאה השלוש עשרה), שסיפר על מסע אלכסנדר מוקדון לאורך החוף הפיניקי מצור דרומה: "הוא [= מוקדון] רצה לעבור בדרך החוף... אמרו לו כי ההר הזה חוסם את הדרך וצריך להקיפו סביב. אז ציווה לחצוב בו ניקרה ולסלול בה דרך, ולפיכך השם א־נואקיר".[7] אשתורי הפרחי מזהה במאה הארבע עשרה את סולמה דצור עם "...המקום שקורין לו בערבי אלנאואקי"ד, והוא מקום צר אין דרך לנטות ימין ושמאל, גבוה מאד ותחתיו ביושר בתהום [רבה] הים הגדול. לא יוכל אדם לעבור אלא כבני מרון...".[8] כלומר, בימי הביניים נקשרו המצוק והמעבר דרכו בדרך עתיקה. לדעתנו, כפי שנראה, דרך זו היא המכונה 'סולם צור'.

הכינוי 'סולם צור' היה מכוון בעת העתיקה לצלע המערבית של שלוחה הררית בצפון שפלת החוף של ארץ ישראל. כינוי זה כולל סמיכות של המילה 'סולם' – מכשיר המשמש לעלייה ולירידה,[9] אל שם העיר הפיניקית צור.[10] הכינוי 'סולם צור' נזכר לראשונה בתקופה ההלניסטית כנקודה גאוגרפית בגבול הצפוני של שפלת החוף בארץ ישראל.[11] מאוחר יותר, בתקופה הרומית, זיהה יוסף בן מתתיהו את אותה נקודה באמצעות נתונים גאוגרפיים מקומיים: "...וגבוה מאלה הוא ההר הסוגר עליה מצפון,

5. ראו: י' פרס, ערך 'ראש הנקרה', **ארץ־ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית־היסטורית** 4, ירושלים 1955, טור 849.
6. ראו: י' יצחקי, 'ראש הניקרה – הערה לטופונומיה של איזור סולם צור', בתוך: מ' ידעיה (עורך), **קדמוניות הגליל המערבי**, חיפה 1986, עמ' 546-547.
7. ז' וילנאי, **מדריך ארץ ישראל, חיפה, העמקים והגליל**, ירושלים 1980, עמ' 99.
8. א' הפרחי, **כפתור ופרח**, ירושלים תרנ"ז, עמ' קצא-קצב.
9. כך בעברית הקדומה וכך גם בעברית המודרנית. ראו למשל: י' גור, ערך 'סלם, סולם', **מלון עברי**, תל אביב 1947, עמ' 685; א' אבן־שושן, ערך 'סולם', **מלון אבן־שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים** 4, תל אביב תשס"ג, עמ' 1297-1298.
10. ראו: י' פרס, ערך 'צור', **ארץ־ישראל** (לעיל, הערה 5), טורים 789-792; ז' וילנאי, ערך 'צור', **אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ־ישראל** 7, תל אביב תשמ"ו, טורים 6231-6239; י"ה קצנשטיין, ערך 'צור', **האנציקלופדיה העברית** כח, תל אביב תשל"ב, טורים 574-576.
11. ראו: **מקבים א** י"א, נט.

הנקרא בפי יושבי המקום בשם 'סולם הצוריים' (סולמא דצור) והוא רחוק מהעיר מאה ריס".[12]

הכינוי סולמה של צור (להלן גם 'סולם צור') משותף אפוא לשני המקורות הקדומים האלה ומכוון בשניהם אל נקודה גאוגרפית בקצה המערבי של שלוחה הררית גבוהה ובולטת בסביבתה. לפי ספר **מקבים א**, נקודה זו נמצאת בגבול הצפוני של שפלת החוף בארץ ישראל, במקום בו נקבעה מאוחר יותר, בתקופה הרומית, נקודת גבול בין התחום המנהלי של עכו מדרום לבין התחום המנהלי של צור מצפון.[13] בתקופות מאוחרות יותר, לאחר חורבן הבית השני, נשמר הכינוי 'סולם צור' כמתייחס לנקודה גאוגרפית בולטת זו, נקודה שהייתה מוכרת ומזוהה היטב גם במקורות התלמודיים כמציינת את גבול התחום המנהלי של צור.[14] כינוי זה נשמר גם בתקופה המודרנית ומשמש כשמה של השלוחה ההררית כולה: 'רכס הסולם' או 'רכס סולם צור'.[15]

ואולם, במקורות אלו לא נמצא הסבר מניח את הדעת למשמעות צירופה של המילה 'סולם' אל שם העיר הפיניקית צור. חוקרים שונים הציעו פירושים שונים לכינוי 'סולם צור' והסבירו באופנים שונים את הדמיון בין נקודה גאוגרפית זו לצורתו של הסולם.

ז' וילנאי טען למשל, כי המונח 'סולם צור' מכוון לחבל ארץ בחוף ארץ ישראל מרכס ראש הנקרה עד מבואות צור, והמילה 'סולם' מתייחסת לכך "שדרך בה עולה ויורדת כשלבי סולם".[16] ש' קרויס טען גם הוא כי ה'סולם' מכוון אל דרך קדומה, וזאת גם על פי מקורות תלמודיים אחרים, המדברים על 'סולמא דפרת', דהיינו דרך לצד הפרת.[17] א' אבן־שושן טען כי המונח 'סולמה של צור' הוא "כנוי לצוקי הסלעים הבולטים בים מדרום לצור".[18] י' ברסלבסקי (ברסלבי) סבר שהמילה 'סולם' כאן מתייחסת למדרגות חצובות – העלייה ברכיבה מכיוון עכו אל רכס ראש הנקרה

12. **מלחמת היהודים** (לעיל, הערה 1).
13. ראו: ז' ספראי, **גבולות ושלטון בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תש"ם, עמ' 149-152.
14. ראו: ז' וילנאי, ערך 'סולם־צור', **אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ־ישראל** 6, תל אביב תשל"ח, טורים 5346-5347; ש' קרויס, **קדמוניות התלמוד** א, ברלין-וינה תרפ"ד, עמ' 157-158; י' פרס, ערך 'סולמה דצור, סולמה של צור, סולמות של צור', **ארץ־ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית־היסטורית** 3, ירושלים 1952, טור 662; פ' נאמן, ערך 'סולמא דצור', **אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית** 4, תל אביב תשכ"ו, טורים 1291-1295; ספראי (לעיל, הערה 13).
15. ראו: ז' וילנאי, ערך 'סולם (רכס הסולם)', **אריאל** (לעיל, הערה 14), טור 5346. ראו גם: מ' גבאי, ערך 'רכס הסולם', **מדריך ישראל החדש** 3, ירושלים 2001, עמ' 293-294.
16. וילנאי (לעיל, הערה 14).
17. ראו: קרויס (לעיל, הערה 14).
18. אבן־שושן (לעיל, הערה 9), עמ' 1297.

"הייתה קשה מאוד, על כן חצבו תושבי א"י כעין מדרגות בהר... על שום המדרגות האלה קראו אז לרכס זה בשם סולם צור..."[19].

חוקרים אלה, ובעקבותיהם גם מדריכי המטיילים השונים, קישרו את המונח 'סולם' לנתונים גאוגרפיים מוכרים כמו דרך קדומה, מצוק אנכי או מדרגות חצובות. מאוחר יותר הלך אף י' רוזנסון בדרכם של קודמיו והרחיב את הדיון בעניין ה'סולם' על פי האמור לגביו במקורות תלמודיים ובפירוש רש"י. בין השאר עסק רוזנסון גם במונח אחר המשלב את ה'סולם' עם העיר הפיניקית צור – המונח 'סולם צורי', המופיע אף הוא במקורות תלמודיים.[20]

נראה, לפי הדיון הלשוני האמור אצל החוקרים הנזכרים לעיל, כי הם לא זכו לראות את הדרך הקדומה בין עכו לצור ולא את שני גרמי המדרגות החצובים שתיאר ו' גרן לאורכה כבר בסוף המאה התשע עשרה. בספריו מצאנו תיאור של הדרך הקדומה הזו, ולדבריו, לאורכה שרד גרם מדרגות חצוב אחד ברכס אל־אביאצ' (= הלבן), וגרם מדרגות נוסף נחצב ברכס סולם צור.[21] לדעתו, המילה 'סולם' בכינוי 'סולם צור' מכוונת לגרמי המדרגות החצובים בסלע, שאותם ראה בעיניו. לעדות זו של גרן על דרך קדומה לאורך החוף הפיניקי מצור לכיוון דרום, שלאורכה חצובים שני גרמי מדרגות, עשויה להיות חשיבות רבה לעניין מערך דרכי עולי הרגל בימי הבית השני, כפי שנראה להלן.

דיון ביניים

במחקר קודם זיהינו את המאפיינים הסביבתיים, הגאוגרפיים והארכאולוגיים של מתכונת חציבת סדרות של גרמי מדרגות. הם נחצבו לאורך שבילים מסורתיים, כאלה שנכבשו ברגלי ההולכים לאורכם, באזורים שבהם שכנו יישובי יהודים בארץ ישראל המערבית, בהרי ירושלים ובגליל המזרחי.[22] לפי מאפיינים אלו שחזרנו בגליל המערבי דרך עולי רגל נוספת, שלאורכה סדרות נוספות של גרמי מדרגות, שנחצבו ליד עין געתון (= מי גאתו), ליד אבו סנאן, ליד ציפורי, ליד כפר עותנאי בהרי הכרמל, בגבעות

19. י' ברסלבסקי, **הידעת את הארץ?** א, תל אביב ת"ש, עמ' 21. נראה כי ברסלבסקי הסתמך על התיאור של גרן שנראה להלן, אם כי נראה שלא זכה לראות בעיניו את גרמי המדרגות שתיאר גרן.
20. ראו: י' רוזנסון, 'סולמה של צור וסולם צורי', **על אתר** ג, תשנ"ח, עמ' 97-103.
21. ראו: ו' גרן, **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 7, ירושלים 1982, עמ' 93-95, 99. יש להדגיש שלדעת גרן הכינוי 'סולם צור' אינו מכוון אל הדרך מעכו לצור ולא אל גרם המדרגות שברכס אל־אביאצ', אלא אך ורק אל גרם המדרגות שברכס ראש הנקרה. כמו כן יש לציין, שלדברי גרן ברכס אל־אביאצ' "הנתיב חצוב בתבנית מדרגות", ואילו ברכס ראש הנקרה שרד נתיב אשר "דמה אף הוא בנקודות מסוימות למדרגות ממש". תיאור זה של גרן, על גרמי המדרגות החצובים, חשיבותו רבה להמשך הדיון.
22. ראו לעיל, הערה 3.

של מערב השומרון ובשפלת לוד, דרך מעלה בית חורון או דרך מעלה גופנה אל ירושלים.[23] תיארכנו את זמנה של דרך זו לימי הבית השני.

לאחר שגרן תיאר בסוף המאה התשע עשרה את גרמי המדרגות החצובים ברכס אל־אביאצ׳ וברכס סולם צור, נראה לנו כי אפשר להציע שגם הדרך הזו היא דרך עולי הרגל שעברה בתחום המנהלי של העיר צור, מצפון לגבול ארץ ישראל, גבול המסורטט בפירוט בהלכה המסורה בברייתא דתחומין.[24] ואולם הצעה זו מעלה את השאלה, כיצד חצבו יהודים גרמי מדרגות בתחומה של העיר הנכרית צור? כדי להשיב על שאלה זו יש להסתייע במידע היסטורי, במידע ארכאולוגי ובמקורות תלמודיים, כפי שנראה בהמשך הדברים.

שתי דרכים קדומות בין צור לעכו

לפי גרן, לדרך הקדומה בין צור לעכו הייתה היסטוריה ארוכה ואינטנסיבית, והיא שימשה בעת העתיקה למעבר תחבורה מקומית, אזורית ובינלאומית.[25]

תוואי תחבורה זה שימש גם לקשר ישיר בין ירושלים לצור כבר בימי הבית הראשון, ונמשך בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. לדעתנו, לאורך אותו תוואי בין צור לעכו נסללה בימי הבית השני דרך קדומה ונחצבו לאורכה גרמי המדרגות שתיאר גרן. והנה, בשלהי ימי הבית השני, במקביל לדרך הקדומה עם גרמי המדרגות החצובים שתיאר גרן, נסלל גם כביש לתחבורה של הצבא, של המנהל ושל הדואר האימפריילי הרומי. את שרידי אותו כביש רומי בין צור ועכו תיאר הארכאולוג גודצ׳ילד, כמעט באותו הזמן שבו תיאר גרן את הדרך המדורגת. גודצ׳ילד סקר את שרידי הכביש הרומי מכיוון צור אל עכו, וזיהה אותו לפי שתי קבוצות של אבני מיל רומיות ולפי המתכונת הסטנדרטית של שיטת הסלילה הרומית האימפריילית. תיאורו שנכתב בפירוט רב אינו כולל עדות כלשהי על גרמי מדרגות חצובים לאורך הכביש

23. ראו לעיל, הערה 2.
24. ראו: נ״צ הילדסהיימר, ׳גיאוגרפיה של ארץ־ישראל׳, **גבולות הארץ – מחקרים**, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ 1-115; ש׳ קליין, ׳תחומי הארץ במשנת התנאים׳, **גבולות הארץ**, שם, עמ׳ 177-189; ספראי (לעיל, הערה 13); ר׳ פרנקל וי׳ פינקלשטיין, ׳ ״מקצוע צפונית מערבית של ארץ־ישראל״ בברייתת התחומין׳, **קתדרה** 27, תשמ״ג, עמ׳ 39-46; י׳ זוסמן, ׳ברייתא ד״תחומי ארץ־ישראל״ ׳, **תרביץ** מה, תשל״ב, עמ׳ 213-257.
25. בתוואי המסורתי האמור עברו מסעות אשוריים, מצריים, פרסיים, הלניים, הלניסטיים, רומיים ואחרים, ולא נרחיב בתיאורם כאן. בהקשר זה רק נזכיר, כי גם את תוואי מסילת הרכבת סללו שם. תוואי תחבורה מסורתי זה, שהיה בשימוש בינלאומי, ארצי ואזורי, בטל לאחרונה מסיבות מדיניות.

הרומי (ראו איור מספר 2).[26] כלומר, גרן וגודצ'ילד תיארו בנפרד שתי דרכים קדומות לאורך החוף הפיניקי, בין צור לעכו: האחת – עם גרם מדרגות, והשנייה – כביש רומי אימפריילי, ללא מדרגות.[27]

מקרים דומים של שתי דרכים קדומות מקבילות לאורך תוואי מסורתי אחד זיהינו בעשרות מקומות נוספים רק בארץ ישראל המערבית. לדעתנו, ברוב המקרים האלה ניתן להצביע על הסלילה הרומית האימפריילית הסטנדרטית (ללא המדרגות) כסלילה מאוחרת, שנעשתה לצד דרך עולי רגל המתוארכת למועד קדום יותר מימי הבית השני. דרך זו עם גרמי המדרגות הובילה אל ירושלים ויעדה היה בית המקדש.[28]

איור מספר 2: תרשים הכביש הרומי לאורך החוף הפיניקי על פי גודצ'ילד (ראו להלן, הערה 26, Pl. 20).

26. ראו: R.G. Goodchild, 'The Coast Road of Phoenicia and its Roman Milestones', *Berytu* 9, 1949, pp. 91-127. ראו לעיל באיור מספר 2 את הכביש בין צור לעכו שבעמודה הימנית, ללא סימון מעלות חצובים־מדורגים כלשהם.
27. חציבת מדרגות אינה חלק משיטת הסלילה הרומית האימפריילית, ולכן אינה נמצאת לאורך כבישים רומיים ברחבי האימפריה הרומית. הופעתם של גרמי מדרגות בארץ ישראל המערבית ובמרחב הנבטי קשורה לדעתנו בפולחן ובעלייה למקומות קדושים. דיון מפורט על כך ראה אור במחקרנו על דרכי עולי הרגל מימי הבית השני (לעיל, הערה 2), עמ' 22-29, 161-173.
28. ראו לעיל, הערה 2.

אם כך, סביר כי גם במקרה שלפנינו סלילת הכביש הרומי האימפריילי מצור לעכו נעשתה לצד דרך עולי רגל מדורגת, זו ששוחזרה על ידינו לפי גרמי המדרגות החצובים ברכס אל־אביאצ׳ וברכס סולם צור, לכיוון הגליל המערבי, ציפורי ומערב השומרון ועד לירושלים. סלילת הדרכים וחציבת גרמי המדרגות נעשתה לצורכי טהרתם ולכבודם של ההולכים בדרך. אנו סבורים כי בימי הבית השני הייתה חשיבות לשמירה על דרכים טהורות לאורכן עלו יהודים וכוהנים מקצות ארץ לבית המקדש בירושלים, כחלק מתפיסה דתית הלכתית יהודית.[29]

סוריה, צור וירושלים

טענה זו, שהדרך המדורגת נחצבה עבור עולי הרגל בימי הבית השני, מעוררת כאמור שאלה: כיצד זה נחצב מעלה מדורג על ידי יהודים בתחום המנהלי של העיר הנכרית צור, מצפון לגבול פריסת היישוב היהודי בגליל המערבי? את התשובה לשאלה זו ניתן למצוא בתמונת המציאות המשתקפת מעיון במקורות תלמודיים העוסקים ביחס ההלכה היהודית לסוריה, ובכלל זה ליישובים הנכריים שבה, השוכנים גם לאורך החוף הפיניקי.

השם ׳סוריה׳ מכוון במקורות התלמודיים לחבלי ארץ מצפון לגליל היהודי, שלהם גבול גאוגרפי ברור הכולל אזורים שונים בין הים למדבר וההר הגבוה. הקשר של יהודי ארץ ישראל בכלל ושל יהודי הגליל בפרט לסוריה וההתיישבות של חקלאים יהודיים בתחומה התפתחו מהתקופה החשמונאית והתחזקו בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד.[30] בין השאר ניתן לזהות יחס מיוחד של יהודי ארץ ישראל ושל ההלכה היהודית אל העיר הנכרית צור, אל קהילת היהודים ששכנו בתחומה ואל נוכחות חכמי ארץ ישראל בתוכה.[31]

29. ראו לעיל, הערה 2, עמ׳ 205-207; ובנספח 2 שם, מחקרה של ד׳ גד, ׳מעלות חצובים באבן – בדרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני׳, שם, עמ׳ 253-270; וכן בהרחבה י׳ וי׳ טפר, ׳המעלות המדורגים בדרכי עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני׳, **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** 7, ירושלים תשע״ד, עמ׳ 195-206.
30. ראו: ב״צ לוריא, **היהודים בסוריה**, ירושלים תשי״ז, עמ׳ 45-56; ל׳ רוט־גרסון, **יהודי סוריה בראי הכתובות היווניות**, ירושלים תשס״א, עמ׳ 41-50.
31. ראו: וילנאי (לעיל, הערה 10); פרס (לעיל, הערה 10); פ׳ נאמן, ערך ׳צור׳, **אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית** (לעיל, הערה 14), טורים 1281-1295; הנ״ל, ערך ׳צור׳, **אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית** 2, תל אביב תשל״א, עמ׳ 345-350; י׳ נאמן, ׳הגליל, צור וצידון – מידת הזיקה ביניהם, ימי הבית השני, המשנה והתלמוד׳, **סיני** קלט, תשס״ז, עמ׳ קמ-קסה.

לדוגמה, במקורות תלמודיים שונים מופיעה עדות בעניין "עיירות אסורות בתחום צור".[32] אלה היו תשע עיירות נקובות בשמן, שחלקן זוהו במחקר בתחומה המנהלי של העיר הנכרית צור, מדרום ומצפון ל'סולם צור', מעבר לגבול הצפון־מערבי של הארץ המסורטט בפירוט בברייתא דתחומין. ביישובים אלו שכנו חקלאים יהודיים, שמכורח חיי הלכה ומצוות, כפי שנהוג היה בארץ ישראל, פרנסתם הייתה מותנית ב"מצוות התלויות בארץ".[33] אמנם, במקורות תלמודיים לא מצאנו עדות ישירה על נוכחות של יהודים בסביבת העיר צור בימי הבית השני, לא עדות ישירה על קיום מצוות התלויות בארץ בעיר עצמה או בסביבותיה, ולא עדות על יהודים שהעלו ביכורים מיבוליהם מסביבות העיר צור למקדש בירושלים במסגרת העלייה לרגל.

רמז ממשי לקיומם של יישובים יהודיים בסביבת העיר צור עולה מן המונח "צור וחברותיה", המופיע כמה פעמים בתלמוד הירושלמי לצד המונח "קיסרין וחברותיה".[34] מונחים אלו מעידים על קהילות יהודיות ששכנו בתחומי הערים הנכריות צור וקיסרין, ערים שאינן כלולות בתחום ארץ ישראל המוגדר לפי ברייתא דתחומין.[35] מקומות אלו מוזכרים בתלמוד הירושלמי במסגרת תיקוניו של רבי יהודה הנשיא בעניין קיומן של המצוות התלויות בארץ באדמותיהם של חקלאים יהודיים הנמצאות מחוץ לגבולות הארץ.[36] עדות זו נמסרה אמנם בימים שלאחר חורבן הבית השני, בזמן שמנהג העלייה לרגל כבר חדל לנהוג, אולם אם נניח שקהילות של יהודים באזורים אלו היו קיימות גם בימי הבית הרי שעניינה קשור לחיי היומיום של חקלאים יהודיים שאדמתם הייתה בתחומי ערים נכריות עוד בימי הבית השני. ניתן אפוא ללמוד מדברי הירושלמי על קיומה של קהילה יהודית בסביבת העיר צור, שאנשיה העלו את ביכורי יבולם אל בית המקדש בירושלים.

נוסף על כך, ישנן עדויות תלמודיות וארכאולוגיות על יחסה המיוחד של ההלכה היהודית בימי הבית השני למטבעות כסף שטבעה העיר צור. מטבעות אלה כונו

32. ירושלמי דמאי פ"ב, כב ע"ד. וראו: י' ברסלבסקי, 'העיירות אמון ומזי בתחום צור, זוטות והערות', **ידיעות** י ב, תש"ג-תש"ד, עמ' 26-27; לוריא (לעיל, הערה 30), עמ' 57-70; ש' קליין, 'תוספת', **ידיעות** ו א, תרצ"ט, עמ' 29-30; ספראי (לעיל, הערה 13).
33. ראו: ברסלבסקי (לעיל, הערה 32); קליין (לעיל, הערה 32); י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית־שאן – סקירה מוקדמת', **תרביץ** מג, תשל"ד, עמ' 102, הערה 83; עמ' 125-128; ספראי (לעיל, הערה 13).
34. ראו: ירושלמי כלאיים פ"ט, לב ע"ג; כתובות פי"ב, לה ע"ב.
35. בספרות חז"ל מוזכרות כמה ערים נכריות בעלי מעמד דומה, כמו למשל "סוסיתא וחברותיה" (ראו: תוספתא אהלות פי"ח ה"ד, מהד' צוקרמאנדל עמ' 618), בית שאן (ראו: ירושלמי דמאי פ"ב, כב ע"ג) ועוד.
36. ראו: א' פרדקין, **תקנות רבי המתייחסות לתחומי ארץ ישראל**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תש"ם, עמ' 31-32; ש' ספראי, 'מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני', **תרביץ** לה, תשכ"ו, עמ' 304-328; שם לו, תשכ"ז, עמ' 1-21; זוסמן (לעיל, הערה 33).

במקורות תלמודיים 'מנה צורי' או 'כסף צורי' (להלן: 'שקל צורי'). בצור טבעו מטבעות כסף בערכי שקל ומחצית השקל במתכונת אופיינית וברציפות מהמאה השנייה לפנה"ס עד שנות השבעים לספירה. לדעת י' משורר, המערכת הבנקאית בבית המקדש בירושלים דרשה שתרומת מחצית השקל ומסים אחרים יינתנו דווקא במטבעות צוריים שלהם ערך קבוע ויציב, ולא זו בלבד אלא שמשלב מסוים החל הורדוס לטבוע מטבעות דומים בירושלים לצרכים אלו. כלומר, הורדוס והמערכת הבנקאית של הכהונה בבית המקדש ראו את השקל ואת מחצית השקל הצוריים כמטבע כל כך מהימן, יציב ומקובל, עד שהטביעו בעצמם מטבעות כאלו על פי המתכונת הצורית, ולא הוטרדו מן הסמלים הפגניים של העיר הנכרית צור שהופיעו על המטבעות. לדברי משורר, הכשרת השקל ומחצית השקל הצוריים על ידי מערכות המִנהל, הכלכלה, התרומות והמס בבית המקדש בירושלים נעשתה מסיבה כלכלית, אך יש לראותה גם בהקשר דתי.[37]

אם כך, העדויות התלמודיות על היחס המיוחד של יהודי ארץ ישראל בימי הבית השני אל סוריה ככלל, על "עיירות אסורות בתחום צור", על הקהילה היהודית ששכנה בעיר צור ובסביבתה ועל הורדוס והכהונה בירושלים שהכשירו את המטבע הנכרי לצורכי שימוש נרחב גם כתשלום עבור פדיון ביכורים בבית המקדש, מצטרפות לעדות הארכאולוגית שלפנינו על הדרך הקדומה שעברה לאורך החוף הפיניקי, מצור בצפון לכיוון הגליל היהודי בדרום. דרך זו שימשה עורק תחבורה מסורתי וראשי לאורך החוף הפיניקי בואכה ארץ ישראל ואפשרה מעבר 'טהור' מהבחינה ההלכתית היהודית. דרך זו זוהתה על ידינו לפי גרמי המדרגות שנחצבו לאורכה כדרך עולי הרגל בימי הבית השני אל ירושלים.

דרך עולי הרגל מצור לירושלים

את העדויות ההיסטוריות על שלוש דרכי עולי הרגל העיקריות שלאורכן הלכו שיירות עולי הרגל מהתפוצות דרך הגליל, כולל הדרך המערבית ביניהן, זו שעברה לאורך החוף הפיניקי, כינס ש' ספראי. לדבריו, בדרך עולי הרגל הקבועה והמסורתית לאורך החוף הפיניקי, הלכו שיירות עולי הרגל מהגליל ומתפוצות קרובות ורחוקות אל ירושלים – שיירות של המון חוגג עם בהמות ועופות שהובאו לקרבן בבית המקדש, נושאי

37. ראו: י' משורר, **אוצר מטבעות היהודים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 69-73; הנ"ל, 'המטבעות של הורדוס', בתוך: מ' נאור (עורך), **המלך הורדוס ותקופתו**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 153-165. משורר מיישב בדרך זו את התמיהה, איך ייתכן שמלך עשיר ובעל יכולת כלכלית מרשימה כהורדוס לא טבע כלל מטבעות כסף. תשובתו היא, שהורדוס אכן טבע מטבעות כסף, אלא שהוא עשה כן במתכונת הצורית שנחשבה מאוד בעיניו ולא יצר מטבעות חדשים.

ביכורים, נושאי מתנות ותרומות של מחצית השקל אל בית המקדש בירושלים.[38] ז' ספראי תיאר לפי מקורות תלמודיים נוספים כיצד תושבי יישובים יהודיים ששכנו לצד דרכים ציבוריות, כולל אלה ששימשו למעבר עולי הרגל בימי הבית השני אל ירושלים, דאגו להתקינן ולשבחן לקראת המועדים המסורתיים של העלייה לרגל.[39]

דרכי עולי הרגל היו טהורות, כולל הדרכים שעברו ב'ארץ הכותים' וב'ארץ העמים'. לצדן חצבו תושבי יישובים יהודיים שכנים מקוואות טהרה, מתקני מים ומקומות קבורה לאלה שכשלו בדרכם. נראה שתושבים אלו הם שחצבו לאורך דרכי עולי הרגל שעברו באזורם גם את גרמי המדרגות, לכבוד ההולכים בדרך ולכבוד הדרכים עצמן. לפיכך ולאור האמור לעיל, נראה לנו כי גרמי המדרגות שתיאר גרן הותקנו גם הם בימי הבית השני על ידי יהודים תושבי צור וסביבותיה, וכי הנתיב המדורג הזה שימש בימי הבית השני כדרך טהורה של עלייה לרגל אל בית המקדש שבירושלים.

לאור הדברים שהעלינו נראה כי לפנינו שרידי דרך קדומה שעברה לאורך החוף הפיניקי ויעדה ארץ ישראל, ולדעתנו יש לזהותה, עם גרמי המדרגות החצובים שתיאר גרן ועם הכינוי 'סולם הצוריים'.

עין געתון, הוא "מי גאתו" מהווה לפי ברייתא דתחומין נקודת גבול צפון־מערבית של היישוב היהודי בגליל. אם כך, אפשר ששדה הקבורה הגדול מצפון לעין געתון (מאה עשרים דונם לערך, עם עשרות קברי ארגז לקבורת יחידים ומערות קבורה של כוכים ומקמרים לקבורת משפחות)[40] שימש לקבורת יהודים מ'ארץ העמים' שביקשו להיקבר בתחום ארץ ישראל המסורתית, כמו ששימש בתקופה מאוחרת יותר גם בית הקברות לצד כפר יסיף בשולי עמק עכו.[41]

לשיטתנו סבירה גם ההנחה, כי מעלה עם חמש מדרגות שנחצב בקצה בית הקברות האמור ליד עין געתון (נ"צ 2183/7688),[42] נחצב לאורך אותה דרך עולי הרגל

38. ראו: ש' ספראי, **העליה לרגל בימי הבית השני**, תל אביב 1965, עמ' 106-122.
39. ראו: ז' ספראי, 'הטיפול במערכת הדרכים הכפריות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ב"ז קדר ואחרים (עורכים), **פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל**, ירושלים 1990, עמ' 159-180.
40. המידע באדיבות נ' גצוב – רשות העתיקות. ראו: טפר וטפר (לעיל, הערה 2); פרנקל ופינקלשטיין (לעיל, הערה 24).
41. ראו: ז' וילנאי, ערך 'כפר־יאסיף', **אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ־ישראל** 4, תל אביב תשל"ז, טורים 3749-3754; מ' גבאי, ערך 'כפר יסיף', **מדריך ישראל החדש** (לעיל, הערה 15), עמ' 151-154. בית הקברות בכפר יסיף שימש כאתר קבורה של יהודי עכו בימי הביניים, כיוון שזו נחשבה כחוץ לארץ. באותו אופן אנו מבקשים להציע לראות את בית הקברות במי גאתו, כמשמש בתקופה קדומה יותר את היהודים שחיים ממערב ומצפון לגבולו ההלכתי של הגליל.
42. המידע באדיבות נ' גצוב – רשות העתיקות.

שעברה מהחוף הפיניקי בתחום צור לכיוון הגליל היהודי. יתר על כן: ארבע הסדרות של גרמי המדרגות שנחצבו זו ליד זו בגליל המערבי ממזרח לכפר אבו סנאן, במקום מרוחק מיישוב קדום כלשהו (נ"צ 2172/7638; ראו איור מספר 3), נחצבו אף הן לפי הצעתנו לאורך אותה הדרך. כך גם שתי הסדרות של גרמי המדרגות שנחצבו ממערב לציפורי במקום מרוחק מיישוב קדום כלשהו (נ"צ 225282/740905, 225432/740378), וכן שתי הסדרות של גרמי המדרגות שנחצבו ליד כפר עותנאי (נ"צ 21535/71945, 21665/71949). גרמי מדרגות אלו ואחרים שנחצבו באזורים אחרים בארץ ישראל המערבית, בעלי מאפיינים ארכאולוגיים, גאוגרפיים וסביבתיים דומים, מצטרפים כולם לדעתנו לנתיב מסורתי במערב הארץ, שלאורכו הלכו גם שיירות עולי הרגל מהתפוצות בסוריה ומצפון לה, מהגליל המערבי, מהכרמל, ממערב השומרון ומשפלת לוד, דרך מעלה בית חורון או דרך מעלה גופנה אל ירושלים.

נחזור אל הסוגיה שפתחנו בה. לדעתנו, הכינוי 'סולם צור' מכוון לנקודה גאוגרפית מוכרת ברכס המכונה היום 'רכס סולם צור', נקודה שתחמה מצפון את שפלת החוף המערבית בארץ ישראל בתקופה ההלניסטית ושימשה כגבול הדרומי של תחום העיר צור בתקופה הרומית. השימוש במילה 'סולם' נובע מגרם המדרגות החצובות הנמצא במעלה הרכס, והנראה לצופה בו מדרום לצפון כבנוי בצורת שלבי סולם. 'סולם צור'

איור מספר 3: מעלה מדורג ממזרח לאבו סנאן (צילום: אבי בלומנקרנץ).

מהווה לדעתנו חלק מדרך קדומה של עולי רגל בימי הבית השני לאורך החוף הפיניקי אל הגליל המערבי ואל עבר ירושלים, דרך שלאורכה כמה סדרות של גרמי מדרגות חצובים (ראו איור מספר 4),[43] בדומה לדרכים נוספות של עולי רגל שזיהינו לאורך שבילים מסורתיים בכניסה מ'ארצות העמים' מצפון, ממזרח ואולי גם מדרום אל ארץ ישראל.[44]

איור מספר 4: דרך עולי הרגל מפיניקיה לגליל דרך 'סולם הצוריים' (הכנה: נמרוד גצוב).

43. באיור המצורף מוצע נתיב העלייה לרגל לאורך החוף מפיניקיה בואכה הגליל. תוואי הדרך סומן לאורך קטעי המדרגות החצובות שתוארו במאמר. תוואי זה הנו הקצר ביותר בין פיניקיה לגליל בהתייחס לשני קווי הגבול ההיסטורי המוכרים לנו, האחד לפי ברייתת התחומין והשני לפי יוסף בן מתתיהו. המפה הוכנה באדיבותו של נמרוד גצוב לפי נתוני סקר הגליל העליון. ראו בהרחבה: R. Frankel et al., *Settlement dynamics and regional diversity in ancient Upper Galilee, IAA Report 14,* Jerusalem 2001.

44. על דרכים אלו ראו בהרחבה בספרנו **דרכים נושאות עם** (לעיל, הערה 2), שם תיארנו את הנתונים הארכאולוגיים והסביבתיים ואת הרקע ההיסטורי של גרמי המדרגות הללו ושל רבים אחרים.